

Paulina Urbańska

(Uniwersytet Warszawski)

Tomasz Wójcik

(Uniwersytet Warszawski)

„SYTUACJA KAFKOWSKA” – PROJEKT DEFINICJI

Formuła „sytuacja kafkowska” na stałe funkcjonuje w różnych językach europejskich, zarówno w dyskursie naukowym, jak i w użyciu potocznym. Jej definicję niejednokrotnie jednak pomijają (polskie) słowniki i leksykony terminów literackich. Stąd pomysł, by taką definicję – oczywiście otwartą na dalsze modyfikacje – zaprojektować.

SYTUACJA KAFKOWSKA (niem. *kafkaesk / kafkaeske Situation*, czes. *kafkárna*, ang. *kafkaesque / Kafka's situation*, franc. *kafkaïen / situation kafkaïenne*) – sytuacja groteskowa, absurdalna, nieracjonalna, koszmarna, niezrozumiała, a równocześnie zmuszająca do działań, których prawdziwy sens pozostaje niejasny i nieodgadniony, ich zaś cel nigdy nie zostaje osiągnięty. Etymologicznie formuła ta nawiązuje do sytuacji bohaterów utworów Franza Kafki (1883–1924) – w szczególności postaci powieści *Proces* (1925) i *Zamek* (1926) – które znajdują się w zagadkowych i groźnych sytuacjach charakteryzujących się zarówno głębokim tragizmem, jak i czarnym humorem. Formuła bezpośrednio wiąże się z twórczością Kafki, natomiast wymienione elementy składające się na „sytuację kafkowską” można odnaleźć już w literaturze XIX wieku: przykładowo w twórczości pisarzy francuskich – Gérarda de Nerval (nowele), amerykańskich – Edgara Allana Poe (opowiadania) czy rosyjskich – Mikołaja Gogola (*Rewizor*, 1836) i Fiodora Dostojewskiego (*Notatki z podziemia*, 1864).

Jednak to właśnie proza Kafki, szczególnie jego dwie najsłynniejsze powieści, została uznana za tę, w której stworzono najpełniejszy model sytuacji nazwanej później „sytuacją kafkowską”. Sprzyjała temu dość szybko narastająca – początkowo europejska, a z czasem światowa – sława twórczości pisarza. Przedstawiony w jego utworach wieloznaczny i niepokojący obraz świata składa się z elementów rzeczywistości, która w wyniku dokonanych przez Kafkę zniekształceń, wyoszczeń i przerysowań nabiera cech groteskowych, parabolicznych, nadrealnych. Dla kształtowania tego obrazu istotne znaczenie ma miejsce akcji – przestrzenie zazwyczaj zamknięte, które metaforycznie wyrażają „zamknięcie” poruszających się w nich bohaterów, ich bezradność i bezsilność, niemożność wykonania podjętego zadania i końcową porażkę: labiryntowe korytarze kancelarii i urzędów, ponure wnętrza pokoi i mieszkań. Taki los jest udziałem modelowych bohaterów prozy Kafki, bezskutecznie zmagających się z niepojętą instytucją sądu (Józef K. w *Procesie*) czy urzędu (K. w *Zamku*) – i ostatecznie ponoszących w tych zmaganiach klęskę.

Formuła „sytuacja kafkowska” występuje między innymi w językach niemieckim, czeskim, angielskim i francuskim. Słowniki języka niemieckiego podają następujące użycia formuły „kafkaeske Situation”: nazwanie sytuacji, w jakiej znajdują się bohaterowie utworów Kafki, oraz wskazanie podobieństw i nawiązań do twórczości praskiego pisarza. W języku niemieckim przymiotnik „kafkaesk” (używany częściej niż wyrażenie „kafkaeske Situation”) nazywa przejmujące uczucie niepewności, zagadkowego i niesprecyzowanego zagrożenia, konflikt zniewolonej jednostki z anonimową i nadrzędną wobec niej instancją, dotkliwe poczucie znajdowania się pod kontrolą bliżej nieokreślonej siły lub władzy. Wyrażenie „kafkaeske Situation” jest wykorzystywane do nazwania doświadczenia obcości i lęku, sytuacji naznaczonych absurdem i bezsens, zjawiska zdehumanizowanej biurokracji, świadomości niewiedzy o jej prawach i bezsilności wobec nich. W języku polskim wyraz „kafkaesk” jest tłumaczony najczęściej jako „sytuacja kafkowska”. Jego zakres znaczeniowy zostaje zwykle zawężony – ograniczony przede wszystkim do oddania nastroju utworów Kafki i określenia sytuacji, w jakiej znajdują się ich bohaterowie.

W języku czeskim w podobnym znaczeniu jest używany rzeczownik *kafkárna*, oznaczający ponadto niedający się racjonalnie wyjaśnić absurd. Słowo *kafkárna* – współcześnie popularne w Czechach – funkcjonuje w powszechnej świadomości językowej. Zbliżone do niego znaczenie ma słowo *Ptydepe* zaczerpnięte z dramatu Václava Havla *Powiadomienie*.

W słownikach angielskich najczęściej występuje hasło „kafkaesque”. Podają one następującą definicję tego przymiotnika: należący do Kafki lub z nim związany oraz taki, który jest w stylu prozy Kafki, czyli groteskowy, paraboliczny, surrealistyczny, nielogiczny, podobny do sytuacji przedstawionych w jego utworach i ich aury.

W słownikach francuskich hasło „situation kafkaïenne” bywa również podawane w wersji z przymiotnikiem „kafkéenne” lub „kafkienne”. Zakres znaczeniowy tego hasła najogólniej pokrywa się ze znaczeniem prezentowanym w słownikach angielskich i, częściowo, niemieckich. Formuła „situation kafkaïenne” określa ciemny i absurdalny nastrój utworów pisarza oraz nazywa takie doświadczenia jak bezradność, zagubienie, trwoga. W jakiejś mierze synonimiczny jest zaczerpnięty ze sztuki Alfreda Jarry *Ubu król* przymiotnik *ubusque*.

W języku polskim formuła „sytuacja kafkowska” występuje współcześnie w różnych obiegach językowych: w języku zarówno naukowym, jak i potocznym. W Polsce pierwszą i jedną z niewielu prób zdefiniowania tej formuły jest hasło zamieszczone w *Słowniku wyrazów obcych i zwrotów obcojęzycznych z almanachem* Władysława Kopalińskiego (wydanie 1967). W literaturoznawstwie polskim formuła „sytuacja kafkowska” jest wykorzystywana przede wszystkim przez literaturoznawców (zwłaszcza germanistów) i krytyków zajmujących się twórczością Kafki. Bywa również stosowana do określenia aury utworów literackich, która jest zbliżona do atmosfery jego prozy – w celu podkreślenia groteskowości, absurdalności, paraboliczności i wieloznaczności opisywanych historii, jak również uwydatnienia napięcia pomiędzy daremnymi dążeniami bezradnej jednostki i niezrozumiałą, nieprzyjazną czy wręcz wrogą konstrukcją świata. W odniesieniu do XX-wiecznej literatury polskiej formuła „sytuacja kafkowska” znalazła przykładowo zastosowanie w odczytaniach twórczości Stanisława Ignacego Witkiewicza (*Pożegnanie jesieni*, 1927), Tadeusza Brezy (*Urząd*, 1960, *Spizowa brama*, 1960),

Witolda Gombrowicza (*Kosmos*, 1965), Sławomira Mrożka (opowiadania). W odniesieniu do literatury europejskiej XX wieku jest obecna na przykład w interpretacjach utworów Alfreda Kubina (*Po tamtej stronie*, 1909), Gustawa Meyrinka (*Golem*, 1915, *Zielona twarz*, 1916), Roberta Musila (*Niepokoje wychowanka Törlessa*, 1906, *Człowiek bez właściwości*, 1930–1943), Thomasa Manna (*Mario i czarodziej*, 1930), Eugène Ionesco (*Lekcja*, 1951), Samuela Becketta (*Czekając na Godota*, 1952).